

JAN CHLOUPEK (BRNO)

SLOVOSLEDNÝ ASPEKT MLUVENÉ ŘEČI

Projevy se formulují (stylizují) a realizují jako mluvené, nebo psané. Ze stylistického hodnocení projevů mluvených nebo psaných abstrahujeme rysy mluvené, nebo psané řeči a zkoumáme stálé (konstitutivní) faktory, za nichž mluvená, nebo psaná řeč probíhá.

Jazykové teorii se podařilo vystihnout charakteristické rysy psané řeči. Ostatně všechny dosavadní mluvnice jsou založeny povytce na dokumentaci z řeči psané. Nicméně je už za námi doba, když za předmět jazykovědné analýzy platil toliko příklad přejatý z knih klasiků.

Vysoké sociální hodnocení psané řeči projevuje se v péči, která je u nás psaným projevům už tradičně věnována. Základní jazykovou příručkou široké veřejnosti zůstávají stále Pravidla českého pravopisu. Psaný projev se obecně považuje za vizitku občana; přetrvává představa veřejnosti, že se děti v předmětu čeština učí pouze správně psát.

Rysy mluvenostní, tj. rysy společné mluveným projevům, byly poznány teprve v souvislosti s výzkumem nářeční syntaxe, až později z rozboru jiných zaznamenaných mluvených textů. Jsou spojeny jednak s promluvou, jednak s jazykovou strukturou — někdy se promluvové jevy objevují jako příčina určitého stavu strukturního (např. parataxe, přesněji řečeno lineární výstavba projevu).

Přestože vzrůstá úloha mluvené řeči (v této souvislosti především realizované spisovnými prostředky), pokulhává jazyková kultura „mluveného slova“ za ostatními složkami české jazykové kultury. Příručka „Výslovnost spisovné češtiny“ zdaleka nedosahuje popularity Pravidel, v jazykové praxi jsou tolerovány odchylky od spisovné výslovnosti, v intimních projevech nejsou předmětem pozornosti výslovnostní zlovyky, nedbalá výslovnost ap. Příběh „Pygmalion“ — „My Fair Lady“ lze si v našem prostředí stěží představit, máme-li na mysli třeba jen jeho hlavní myšlenku.

Pokud jde o vlastní dichotomii řeč psaná — mluvená, ustupuje její význam ve vztahu k volbě jazykových prostředků v moderní době protikladu vyjadřování veřejné — důvěrné. Člověk budoucí doby bude totiž harmonizovat jazykové vyjádření pramenící v dorozumívání mluveném s vyjádřením ze zdroje psaného; především informační, publicistické působení na čtenáře, diváka, posluchače ovlivní jej jednotně, bude formovat jeho jazykový projev ve smys-

lu projevení solidarity se společenským vědomím doby. Zato potřeba funkčního odlišení projevů důvěrných a veřejných se ještě prohloubí a vztah prostředků spisovných k nespisovným se stylisticky vytříbí.

Hovorovou češtinu nepokládáme za zvláštní útvar našeho národního jazyka (vedle spisovné češtiny, obecné češtiny, východomoravského a středomoravského interdialektu), nýbrž za styl spisovné češtiny; jeho sociolingvistickým rysem je to, že je tolerantní vůči nespisovným prvkům. A z tohoto rysu vyplývá i ona nižší úroveň kultury mluvené řeči, kterou jsme konstatovali výše.

Z hlediska slovosledu (pořádku slov) lze k výše uvedeným výkladům dodat toto:

Učení o aktuálním členění výpovědi je založeno povytce na analýze psané řeči. Týká se ostatně vybavování představ a jejich jazykového ztvárnění v soudu; z hlediska původce jazykového projevu je k tomuto řečotvornému procesu třeba rozmyslu a času — to jsou takové konstitutivní faktory, které provázejí řeč psanou, nikoli mluvenou a manifestují se převážně v monologu. Jestliže má původce projevu dostatek času v řečovém stadiu preparativním, není tísněn časovými okolnostmi ani jakýmkoli šumem, může své myšlenky i v mluvené řeči stylizovat tak, jako by byly psány. Tedy i ve vztahu k pořádku slov si lze představit lidové metajazykové rčení „Mluví jako kniha“.

Jenže běžná řeč takovými příznivými okolnostmi provázena není. K subjektivním faktorům patří např. jazykový talent původce projevu a tu nezřídka platí, že mluvčí dovede formulovat nejvýše jednoduchou větu, delší promluvový úsek že neobsáhne. (K tomu srovnej zřejmě pravdivý čísi postřeh, že génius myslí v odstavcích, moudrý člověk ve větách a souvětích a člověk jazykově zanedbaný ve slovech.) K objektivním faktorům působícím na ztvárnění promluvy patří kromě časových možností např. i společenské postavení mluvčího, tj. zda se musí v hovoru prosazovat, či nikoli, míra jistoty, zda je při vyrovnávání obsahů vědomí jeho převaha nesporná (v záporném případě znejistí a vyjadřuje se méně plynule), větší či menší závislost na někdejším psaném (tedy z hlediska mluvčího přečteném a do jisté míry zapamatovaném) textu; velice důležitý je stupeň citovosti promluvy (třebaže s ním tradiční učení o aktuálním členění v hrubějších rysech počítá).

Hodláme-li vystihnout slovosledové zákonitosti mluvené řeči a odlišit je spolehlivě od zákonitostí psané řeči, musíme se především vyhnout srovnávání nesrovnatelného. Proto ponecháváme stranou mluvený dialog, neboť při něm jde o vyrovnání obsahů vědomí jednotlivých mluvčích, účastníků dialogu, a aktuální členění se tomuto jednotlicímu principu jazykového tvoření (formulace, stylizace) a konečnému jeho cíli (vyrovnání obsahů vědomí a interakční harmonizaci) zcela podřizuje. K našim účelům se proto lépe hodí analyzovat živý monolog (spisovný, nářeční ap.), nicméně i tu je výhodou, jestliže je jeho řeč charakterizována jinými prostředky než slovoslednými jako běžná, lidová, živá ap. (Proto volíme příklady z monografie Boh. Dejmka, *Běžně mluvený jazyk [městská mluva] města Přelouče*, Praha 1976.)

Základním rysem pořádku slov v mluvené řeči je posouvání jádra výpovědi ke středu nebo až k začátku výpovědi; prosazuje se st sice zásadně, někdy však je vyvoláno dodatkovým přičleňováním částí výpovědi na její konec. Posunutí je umožněno především zvukovými poměry ve výpovědi, totiž důrazovým

a intonačním vytčením jádra výpovědi (ve slovosledu objektivním!), a odpovídá tendenci vypovědět všechno nejdůležitější nejprve a vše významově podružné dodatečně.

Zásadní středové postavení jádra výpovědi:

No tak tečka *finance* strhli

Pak se tak taki *rvali s esembákem* na těch schodech

to je nutná *tajdleti dvje a v neděli* absolvovat

ja se *bál* tenkrát. Já se *koňu bojim* dodneška

že to nemá *pot tou střechou* bejt

Středové postavení jádra výpovědi dané dodatkovým přičlenováním dalších částí:

A tejt do toho se *poušti jenom to máslo* do horkiho

zase se to *vitahuje do kible* eště zas

to je *nejhorši* s téma faganama

Má to *svi víhodi* fšechno

Začátkové postavení jádra výpovědi:

černou kávu sem k tomu vařila

Sazema se to strašně zadělávalo

Pot kúžej je nejvic vomastku

Dalším důležitým rysem je porušování plynulé intonační a dynamické linie výpovědi; to vede k tříštění aktuálního členění výpovědi:

Výpověď s preparativními slovy:

A todlenc to taki, von, voňi ze sebe d'eáli strašni chitráci

Ale no tak, co, co, co bude mít Aleš k vobjedu?

Výpověď s hledáním výrazu:

Vono to je těžší, von taki nemoch fšechno *proste nějak to, ale...*

Výpovědi s dodatkově přičleněnými částmi výpovědi:

Takle žličku sem měla *vrchovatou*

já sem s váma jel s autobusem vocat' přeci, *tajdle vot sokolouni, s tím fod-balovim autobusem*

Je tu zejtra posvícení / *f Přelouči*.

Výpověď s kontaktoвыми prostředky:

Pane, ale Sparta, ta vimňoukla.

Tej to bóli, *to vite*

Dát si do toho krém nákej, *že jo*

Dik teď, *prosim vás* vobičejnej svetr stoji dvje stofki

Výpovědi s metajazykovou úvahou:

Vona neňi, *abich tag řek*, planá

Výpověď s parentetickými větami:

von třeba teť, *tam d'áli eletriku, ale ud'áli... vopravdu nevihovujici eletriku*, (řikal) za tejden to bude hotoví.

Zákonitosti pořádku slov v mluvené řeči jsou nad to zastřeny nezřídka libovolným rozmístováním slov formální povahy, četnými apoziopézemi, jazykovou reflexí na aktuálně vzniklou situaci, patologickými návyky, přeréknutími; takové jevy lze oprávněně řadit k individuálním rysům projevu.

Shrnutí: Pořádek slov v mluvené řeči se shoduje s pořádkem slov v řeči psané, pokud jsou stejné faktory konstituující mluvenou nebo psanou pro mlu-

vu. Není-li tomu tak, obráží pořádek slov v mluvené řeči aktuální situaci tím, že mluvčí mnohdy vychází z důležité novoty — z jádra výpovědi a toto jádro, zdůrazněné intonačně i dynamicky, obklopuje prvky sdělně méně důležitými. Obecně lze konstatovat, že klasické zákonitosti pořádku slov v jazyce (češtině) jsou v mluvené řeči namnoze zastřeny, a to z různých příčin.